

1 Grafém

Obdobně jako jednotky fón – alofón – foném nebo morf – alomorf – morfém bývají vyčleňovány i základní jednotky písemné: **graf – alograf – grafém**. Vzhledem k velké různosti písemných soustav a sporné otázce závislosti písemné podoby jazyka na podobě zvukové se však lingvisté v pojetí písemných jednotek liší podstatně více než u jednotek fonologických nebo morfematických. Někteří dokonce pojem grafém úplně zavrhnou: např. podle Petera T. Danielse je to jen rádobý vědecký označení pro písmeno nebo znak¹ (2017, s. 88).

Bez redukce písemné podoby jazyka na systémové jednotky by však o ní nebylo vůbec možné mluvit (Meletis, 2020, s. 81). Kromě toho např. fonologický princip bývá vymezován jako vzájemně jednoznačný vztah jeden foném – jeden grafém, a na definici grafému (a ovšem i fonému) tedy závisí, v jaké míře se tento princip uplatňuje. Proto jsou zásadní otázky jako:

- Jsou grafémy celá písmena, nebo jejich části? Jsou samostatnými grafémy diakritika?
- Jsou psací a tiskací písmena alografy? A jsou jimi i písmena velká a malá?
- Je |ch| nebo |ou| jeden grafém, nebo grafémy dva?
- Jsou |ú| a |ů|, resp. čárka a kroužek dva grafémy, nebo jeden?
- A tak dále.

1.1 Analogické a referenční pojetí grafému

Jsou dvě základní pojetí grafému (Bazell, 1956, s. 43; Kohrt, 1986, s. 84):

- a) **analogické**, podle kterého je grafém nejmenší písemnou jednotkou se schopností rozlišovat význam, a má tedy stejnou („analogickou“) funkci jako foném, a
- b) **referenční**, podle kterého je grafém znakem pro foném, a má tedy podobnou funkci jako morfém.

Tato pojetí bývají pojmenovávána i jinak, např. distribuční nebo autonomní, resp. reprezentační nebo heteronomní (Beneš, 2013, s. 125–126).

¹„[...] *grapheme* has become nothing more than a pre-theoretic, fancy, scientific-sounding word for “letter” or “character” and ought not to be part of technical discourse.“

Obě tato pojetí jsou sama o sobě nedostatečná a při důsledném uplatnění vedou k podivným výsledkům; podrobnější kritika je např. v těchto pracích: Kohrt (1986, s. 84–90), Lockwood (2001), Meletis (2020, s. 88–91).

1.1.1 Problémy analogického pojetí

- 1) Co je vůbec nejmenší jednotkou, resp. na které úrovni má být grafém vyčleňován: např. u hláskového písma na úrovni písmen (nebo dokonce jejich spojení), nebo jejich částí (Lockwood, 2001, s. 312–313; srv. také Bazell, 1956, s. 45)?
- 2) Podmínka pro to, aby mohly být grafy přiřazeny k jednomu grafému, totiž že nerozlišují význam, je sama o sobě příliš široká. Např. k tomu, aby byly jako alografy určeny $|\sigma|$ a $|\varsigma|$, tj. řecká nekoncev a koncev sigma, nestačí jen to, že jsou komplementárně distribuované, protože na konci slova se nemohou vyskytovat i jiná písmena (Sgall, 1994, s. 168–169). U alofónů brání nesmyslným závěrům – např. že by byly alofóny komplementárně distribuované anglické fóny $[h]$ a $[\eta]$ (Fromkin et al., 2018, s. 227) – podmínka zvukové podobnosti, obdobná podmínka podobnosti obrazové však u alografů není možná (Lockwood, 2001, s. 308–312) – nevyhovaly by jí ani uvedené dvě podoby sigmy.

1.1.2 Problémy referenčního pojetí

- 1) Referenční pojetí grafému je z podstaty omezeno jen na hlásková písmena, tj. ta, jejichž jednotky mají vztah k fonémům (Lockwood, 2001, s. 308). Přitom omezovat podobně definici fonému nebo morfému na nějaký jazykový typ by bylo nepřípustné (Meletis, 2020, s. 93). (Kdyby nám však takové omezení nevadilo, stačilo by danou jednotku pojmenovat nějak jinak, aby nebudila chybný dojem, že je obdobná fonému nebo morfému.)
- 2) Referenční pojetí vychází ze sporného předpokladu, že jsou grafémy odvozeny od fonémů, a v důsledku je tak pojem grafému vlastně zbytečný – alografy se přiřazují k fonémům, ne grafémům (Hartmut Günther, jak ho cituje Meletis, 2020, s. 88–89); přitom naprosto fonologický pravopis, který by pojetí grafémů jako znaků pro fonémy vyhovoval, asi neexistuje (Kohrt, 1986, s. 86–88). Podivným důsledkem referenčního pojetí je tak to, že homografa (např. $|\text{proudit}|$ –

/-ö-/ , /-ou-/) jsou grafematicky různá, kdežto homofona (např. |tábor|, |Tábor|) grafematicky stejná.

1.2 Pojetí grafému u českých lingvistů

1.2.1 Josef Vachek

Pojetí Josefa Vachky – i když často říká, že grafémy *označují* fonémy – je spíše analogické: „Poměru mezi hláskou a fonémem je do značné míry obdobný poměr mezi písmenem a grafémem. Grafém je jednotka psaného jazyka, dále nedělitelná ve dvě po sobě následující jednotky; opticky se realizuje písmenem nebo několika písmeny. Realisuje-li se více než jedním písmenem, je rozdíl mezi nimi významově nezávažný (tak na př. realisují grafém *ū* písmena *ú* a *ů*).“ (1942, s. 264–265)

Vachkovo pojetí je omezeno jen na hlásková písmena, jak jasně ukazuje už to, že jako protějšek hlásky uvádí písmeno. Ukazuje to však také to, že neuvažuje, že by bylo možné písemné jednotky dělit také vertikálně: např. v alfasylabickém thajském písmu zaujímají jednu horizontální pozici jednotky odpovídající souhlásce a samohlásce (Meletis, 2020, s. 100), ale i v písmech hláskových je možné uvažovat o tom, že by byla jako samostatné grafémy vyčleněna diakritika.

V souladu s analogickým pojetím považuje J. Vachek spřežky, tj. spojení jako ⟨ch⟩, která odpovídají jako celek jedinému fonému, za dva grafémy (1942, s. 266, 292), ale říká o nich, že jsou „jakoby dvojgrafémem, jež každý čtenář chápe jako neanalysovatelný celek“ (Vachek, 1942, s. 267). (Spřežky potom předefinová tak, že zahrnují i spojení jako ⟨dě⟩ (to, jak ukáži v další kapitole, nedává smysl), a i ta považuje za dva grafémy (1942, s. 293; 1964, s. 126).)

(K povaze rozdílu mezi ⟨ú⟩ a ⟨ů⟩ viz odd. 1.5.4.)

1.2.2 Adolf Erhart

Adolf Erhart zdá se spojuje referenční a analogické pojetí, ale neříká, jak přesně se mají grafémy vyčleňovat.

V souladu s pojetím referenčním chápe grafém jako znak, ale ne nutně jen pro foném, nýbrž i pro sémém, fonologický rys nebo pro hranice věty ap. (1990, s. 169–170). Správně tedy neomezuje grafém jen na hlásková písmena, ale neříká, podle čeho určit úroveň, na které se mají grafémy vyčleňovat (viz odd. 1.1.1).

Naopak v souladu s pojetím analogickým považuje různé písemné jednotky („grafony“) odpovídající témuž fonému, např. ⟨i⟩ a ⟨y⟩, za dva různé grafémy, kdežto jednu písemnou jednotku odpovídající více fonémům, např. anglické ⟨i⟩ za grafém jediný; a dále považuje spřežky za spojení dvou grafémů (1990, s. 170). V případech jako ⟨i⟩ a ⟨y⟩ by snad souhlasil s tím, že aby byly dvě jednotky zvláštními grafémy, musejí mít rozlišovací schopnost (a tu ⟨i⟩ a ⟨y⟩ ovšem mají), ale neřídí se tím důsledně: velká a malá písmena, která rozlišovací schopnost také mají, považuje jen za alografy a uvádí je v jedné řadě s písmeny psacími a tiskacími (1990, s. 169).

1.2.3 Petr Sgall

Jak Petr Sgall sám přiznává, omezuje se jen na hlásková písmena (1994, s. 168) a to se pak podobně jako u J. Vachka na jeho definici grafému odráží tím, že v ní mluví o písmenech.

Písmeno definuje jako „znak, jehož jednotlivé výskyty (tokens) obsazují pozice a jsou částmi řetězů reprezentujících slovní tvary“; pojmy znak nebo pozice chápe jako „výchozí, v rámci dané teorie nedefinované“ (1994, s. 168).

Grafém potom vymezuje dvěma podmínkami a spojuje tak referenční a analogické pojetí: „Různá písmena jsou variantami téhož grafému, jestliže se neliší svou systémovou funkcí (fonologickou nebo jinou [...]) a zároveň se každé z nich buď může vyskytovat ve všech kontextech, ve kterých se vyskytují ostatní (stylistické varianty, např. různé podoby ruského psacího *d* nebo *t*), nebo se každé z nich vyskytuje jen v pozicích (vymezených grafematickým kontextem), ve kterých se ostatní varianty vyskytovat nemohou (varianty kombinatorní, např. dvě podoby řeckého sigma). Pokud tyto podmínky nejsou splněny, odpovídají různá písmena různým grafémům.“ (1994, s. 171) Druhou podmínku však P. Sgall neuplatňuje důsledně: i on přiřazuje velká a malá písmena k týmž grafémům (1994, s. 169), i když to nejsou ani varianty stylistické, ani kombinatorní; jejich protiklad podle něho „nemůže být relevantní pro definici grafému“.

Spojení jako ⟨ch⟩ chápe jako spojení dvou grafémů, protože nepovažuje „za úsporné chápání, při kterém bychom vedle grafémů *c* a *h* měli jako třetí (složenou) jednotku i *ch*“ (1994, s. 173; srv. také Meletis, 2020, s. 94); diakritika však chápe jako součásti grafému („subgrafémy“) (1994, s. 172).

Sgallovu definici grafému považuji mezi definicemi českých lingvistů, o kterých v této části mluvím, za nejlepší: dává nejpřesnější návod k tomu, jak grafémy vyčleňovat, a je celkem snadné ji rozšířit i na ostatní

písma – vlastně se dost podobá všeobecné definici grafému, kterou navrhuje Dimitrios Meletis (2020) (viz odd. 1.3.2).

1.2.4 Ondřej Šefčík

Ondřej Šefčík nejdříve definuje graf jako „základní prvek textu, který není rozložitelný na menší jednotky“ a je „substituovatelný [...] jako celek, nikoliv ve svých částech“. Rozlišuje tři druhy grafů: prostý graf neboli literu, diakritikon a interpunk, a dva způsoby jejich řazení: za sebou neboli konkatenaci a na sebe neboli selekci (u diakritik). (2011, s. 32) Výraz litera napovídá, že se O. Šefčík omezuje na hlásková písma.

Jako složený graf neboli multigraf definuje „graf, který se skládá z více grafů a jako celek má jinou funkci než pouhé konkatenované grafy“ a jako příklad uvádí ⟨ch⟩ a ⟨ť⟩ (2011, s. 32–33; 2017). Složený graf však z definice nemůže být grafem, protože je možné rozložit jej (to ostatně výslovně uznává i O. Šefčík (2011, s. 33)) a aspoň v uvedených příkladech i nahradit jeho složky: srv. ⟨chodit⟩ – ⟨shodit⟩, ⟨prachy⟩ – ⟨pracky⟩; ⟨čtvrť⟩ – ⟨čtvrť⟩, ⟨zeť⟩ – ⟨zed⟩ (u ⟨ť⟩ mimochodem nejde o konkatenaci, ale o selekci). Dále není jasné, o jaké funkci O. Šefčík mluví. Z jeho definice grafu by se zdálo, že je jeho pojetí analogické², ale při něm se spojení ⟨ch⟩ nijak neliší např. od ⟨sh⟩; rozpoznat ⟨ch⟩ jako celek je možné až přihlédnutím k odpovídajícímu fonému, tedy v pojetí referenčním.

Dále O. Šefčík definuje alografy jako grafy komplementárně distribuované a grafém jako jejich množinu (2011, s. 33). Opomíjí tedy možnost, že by alografy mohly být grafy volně zaměnitelné (srv. výše u P. Sgalla). Jako příklad alografů dává ⟨T⟩ a ⟨t⟩, protože ⟨T⟩ může stát jen na začátku věty nebo u vlastního jména (2011, s. 33). Kontext pro posuzování distribuce by však snad měl zahrnovat jen okolní grafy nebo postavení ve větě nebo ve slově a potom tyto dva grafy komplementárně distribuované nejsou, srv. ⟨Tábor⟩ – ⟨tábor⟩ (srv. Beneš, 2013, s. 128–129).

Spojení ⟨ch⟩ považuje O. Šefčík za jediný grafém, protože „má jinou funkci než *c* a *h* užitá samostatně“ (2011), o funkci se však v definici grafému nezmiňuje; jinak o tom platí obdobně to, co o ⟨ch⟩ jako o složeném grafu.

²To tvrdí také Martin Beneš, ale jako příklad rozdílu mezi analogickým a referenčním pojetím uvádí právě spojení ⟨ch⟩: při analogickém jsou to podle něho dva grafémy, kdežto při referenčním jeden (2013, s. 126).

1.2.5 Martin Beneš

Martin Beneš sice začíná svou práci přehledem druhů vztahů mezi písemnou a zvukovou podobou jazyka a druhů písem (2013, s. 122–124), ale graf a grafém pak definuje jen pro písma hlásková. Graf definuje obdobně jako fón jako „nejmenší, dále nedělitelnou, vizuálně vnímatelnou obecnou elementární jednotku (fonografické segmentální reprezentační soustavy)“ (2013, s. 125), grafém jako „reprezentaci singulární jednotky zvukové roviny“, tj. fonému, ne řetězce fonémů (2013, s. 128).

Své pojetí grafému sám označuje jako referenční (2013, s. 128) a v souladu s tím chápe např. spojení ⟨ch⟩ jako jeden grafém (2013, s. 128). K případům, kdy jednomu fonému odpovídá více možných grafů, a při důsledném uplatnění referenčního pojetí by tedy měly být přiřazeny k témuž grafému, však přistupuje nejednotně. Tak např. považuje za různé grafémy ⟨e⟩ a ⟨ě⟩, i když odpovídají jednomu fonému /e/, a vysvětluje to touto tautologií: „V případech, v nichž je porušena jednoznačná korespondence /foném/ → <grafém> (v tomto směru), tj. tam, kde jde o korespondenci víceznačnou, při níž konkrétnímu fonému odpovídá více grafémů, považují se tyto jeho realizace za příslušný počet variantních grafematických realizací.“ (2013, s. 128) Velká a malá písmena, odpovídající týmž fonémům, však i přesto, že nejsou komplementárně distribuovaná, přiřazuje k týmž grafémům a odvolává se přitom právě na to, že grafém pojímá referenčně (2013, s. 128–129).

M. Beneš rozlišuje dva druhy grafémů: jednoduché, které se skládají z jednoho grafu, např. ⟨p⟩, a složené, které se skládají z více grafů (2013, s. 125–126). Ty pak dále rozděluje na prosté neboli spřežky, např. ⟨ch⟩ (2013, s. 134), a sdružené neboli zapuštěné, u kterých funguje „jedna grafická značka zároveň jak jako graf (stavební prvek složeného grafému), tak jako jednoduchý grafém (jednotka, která odpovídá segmentu zvukové roviny)“, např. ⟨t⟨ě⟩⟩ (2013, s. 126, 135).

Pro češtinu počítá Martin Beneš s 38 fonémy; jako jeden foném uvádí /ö/, ale ne /ä/ a /ë/, i když stejně cizí /ó/ ano, a dále uvádí jako samostatný foném i /3/. Těm pak odpovídá 53 grafémů, z toho 13 složených a z toho 4 prosté (⟨ch⟩, ⟨dz⟩, ⟨dž⟩, ⟨ou⟩) a 9 sdružených (spojení ⟨d⟩, ⟨t⟩, ⟨n⟩ s ⟨ě⟩, ⟨i⟩, ⟨í⟩). (2013, s. 131–134)

1.2.6 Oldřich Uličný

Oldřich Uličný říká, že jeho pojetí grafému a grafu je trochu jiné než Šefčíkovo a Benešovo (2018, s. 375), ale ne čím. Grafém je podle něho

„funkční jednotka českého psacího systému, založeného na latinské abecedě s diakritikou“ (2018, s. 376), ale z tohoto neurčitého vyjádření není možné nijak vyvodit, proč některé jednotky za grafémy považuje a jiné ne.

Tak prohlašuje, že interpunkty nejsou grafémy (2015, s. 270–271), že diakritika nejsou samostatnými grafémy, nýbrž jen součástmi grafému (2013, s. 140) nebo že velká a malá písmena jsou jen alografy stejně jako písmena psací a tiskací (2018, s. 375). Dále za jediný grafém prohlašuje spojení jako ⟨ch⟩, ale také ⟨dě⟩ ap., která všechna označuje podle J. Vachka jako spřežky (viz odd. 1.2.1); dříve je však – stejně jako J. Vachek – prohlašoval za spojení dvou grafémů (2015, s. 270).

V české písemné soustavě vidí celkem 60 grafémů, z toho 21 jsou digrafy neboli spřežky, které odpovídají buď jednomu fonému (⟨ch⟩, ⟨dz⟩, ⟨dž⟩, ⟨ou⟩), nebo více fonémům (⟨dě⟩, ⟨tě⟩, ⟨ně⟩; ⟨di⟩, ⟨ti⟩, ⟨ni⟩ v domácích slovech; ⟨di⟩, ⟨ti⟩, ⟨ni⟩ ve slovech přejatých; ⟨dí⟩, ⟨tí⟩, ⟨ní⟩; ⟨bě⟩, ⟨pě⟩, ⟨vě⟩, ⟨mě⟩, ⟨fě⟩). Proto jsou podle něho „všechny grafémy dvojdielné, jsou to grafémy digrafové, přičemž druhý graf je paradigmaticky nulový“. (2018, s. 376) (Jak ukážu v další kapitole, Vachkova nová definice spřežek nedává smysl; obdivuji ale, kam až je O. Uličný ochotný ji dovést.)

1.3 Dvě spojení referenčního a analogického pojetí

1.3.1 David G. Lockwood

David G. Lockwood dává přednost analogickému pojetí grafému, protože není závislé na zvukové podobě jazyka a umožňuje zahrnout i jiná než hlásková písmena (2001, s. 307–308), ale považuje za vhodné přihlídnout k odpovídajícím zvukovým jevům ve dvou věcech: při rozpoznávání alografů a při určování úrovně, na které mají grafémy být vyčleňovány.

- 1) Kdežto alofony si musejí být zvukově podobné, grafy, které jsou v obdobném vztahu, si obrazově podobné vůbec být nemusejí (stejně jako se nemusejí zvukově podobat alomorfy). Jako příklad uvádí D. Lockwood velká a malá písmena, která se mohou podobat, např. |C| a |c|, ale nemusejí, např. |A| – |a|. Jsou podle něho sice grafematicky odlišná, ale nejsou to zvláštní grafémy, nýbrž u velkých písmen je navíc nadsegmentální grafém kapitalizace, a rozdíly mezi velkými a malými písmeny jsou tedy obdobné rozdílům mezi alofony pod různým přízvukem. (2001, s. 308–309) Považovat kapitalizaci za grafém mi však nepřipadá vhodné, jestliže má grafém být zhruba obdobný fonému: kapitalizace totiž není obdoba fonému, nýbrž distinktivního

rysu (Bazell, 1956, s. 45) (stejný problém má i druhý Lockwoodův příklad z inuitského alfasylabického písma). To, že se mají grafy, které nemohou rozlišovat význam, určovat jako alografy podle toho, zda odpovídají stejnému jevu, by jasně ukazovala např. koncová a nekoncová sigma (viz odd. 1.1.1).

- 2) Analogické pojetí umožňuje mluvit o grafému u kteréhokoliv druhu písemné soustavy, není však jasné, na jaké úrovni má být určován: např. u latinky na úrovni slov, písmen nebo jejich částí? D. Lockwood navrhuje, aby to byla nejnižší úroveň, která má systematický vztah ke zvukovému jazyku: u hláskového písma jsou tedy grafémy to, co odpovídá souhláskám a samohláskám, u slabičného to, co odpovídá slabikám, atd. (2001, s. 312–313)

1.3.2 Dimitrios Meletis

Dimitrios Meletis navrhuje vymezovat grafém třemi podmínkami; první z nich odpovídá analogickému pojetí, druhá částečně referenčnímu. Grafém podle něho:

- 1) rozlišuje význam,
- 2) má jazykovou hodnotu, tedy odpovídá jazykové jednotce nebo jazykové informaci (ne nutně vždycky stejné), a
- 3) je minimální, tj. nesmí se celý skládat z jednotek, které jsou samy grafémy. (2020, s. 93–94)

První podmínku je podle D. Meletise možné ověřovat stejně jako u fonémů prostřednictvím minimálních párů mezi existujícími slovy (2020, s. 94). Raději bych ji však oslabil tak, že daná jednotka má *schopnost* rozlišovat význam, a tu má, když s jinými jednotkami není ani komplementárně distribuovaná, ani volně zaměnitelná (srv. Sgallovu definici). Existence minimálních párů by tedy byla podmínkou ne nutnou, ale postačující – v naprosté většině případů by ovšem asi byla splněna, takže by prakticky nešlo o veliký rozdíl.

Příkladem dvou jednotek, které minimální páry netvoří, ale *mohly by*, jsou fóny [c] – [ʒ]. Ty nejsou ani komplementárně rozložené, srv. [ciŋkat] – [ʒiŋkat] (to není minimální pár, protože má obojí stejný význam), [prince] – [brinʒe], [kácet] – [kamikaze] ap., ani volně zaměnitelné, srv. *[prinʒe], *[brince], a proto je považuji za realizace dvou různých fonémů. Naproti tomu fóny [ř] – [ř̌], které se také liší jen znělostí, jsou komplementárně

distribuované, a proto nejen minimální páry netvoří, ale hlavně ani nemohou, a jsou to tedy jasně alofóny jednoho fonému /ř/.

V druhé podmínce uvádí D. Meletis kromě jazykové jednotky i jazykovou informaci, aby mohly grafémy být i interpunkty (2020, s. 95). Jsou však i jiné písemné jednotky, které odpovídají nějakému jazykovému jevu, ale ne přímo jedné jednotce: ty, které odpovídají řetězu jednotek, např. ⟨x⟩, a hlavně diakritika, která odpovídají distinktivním rysům, resp. obměňují foném odpovídající jednotce, se kterou obsazují touž pozici, např. čárka nebo kroužek – délka samohlásky. Podle D. Meletise však diakritika, mezi kterými jmenuje i český háček, samostatnými grafémy nejsou, protože jsou závislá na jiných jednotkách, a liší se tak od stejně umístěných samohláskových jednotek nad jednotkami souhláskovými v alfasylabickém thajském písmu, které samostatnými grafémy jsou (2020, s. 261).

V jednom případě však české diakritikon neodpovídá jen distinktivnímu rysu, nýbrž fonému, a to háček fonému /j/, resp. /ň/ ve spojeních |bě|, |pě|, |vě|, |fě|, |mě|. To je sice možná podivný závěr (došel k němu také P. Sgall (1994, s. 174)), ale odůvodněný: |b| obvykle odpovídá /b/, |e| /e/, takže na /j/ zbývá |[˘]|, atd. Ještě podivnějšímu závěru, že by háček byl samostatným grafémem, a to podle podmínky minimálnosti všude, kdežto čárka a kroužek ne, by však snad zabránila první podmínka, protože háček není možné nahradit jiným stejně umístěným grafémem, tedy nemá rozlišovací schopnost sám o sobě (ale existují ovšem páry typu ⟨vědou⟩ – ⟨vedou⟩, ⟨vědou⟩ – ⟨vjedou⟩).

Třetí podmínka, tj. podmínka minimálnosti, je v nějaké podobě jistě nutná; odpovídá Lockwoodovu návrhu, aby byly grafémy vyčleňovány na nejnižší úrovni, která má systematický vztah k jazyku. Někdy však popírá druhou, tj. to, že má grafém odpovídat nějaké jednotce. Tak podle toho např. (česká) spřežka ⟨ch⟩ není grafémem, protože ⟨c⟩ i ⟨h⟩ už jsou samostatnými grafémy (D. Meletis uvádí jak příklad obdobnou spřežku německou ⟨ng⟩ – /ŋ/, např. ⟨bang⟩ (2020, s. 95–96)). Jenže tím přestanou ⟨c⟩ a ⟨h⟩ být grafémy, protože ve spojení ⟨ch⟩ už *samy o sobě* neodpovídají žádné jednotce³. Bylo by ovšem možné říci, že odpovídají jednotce ve spojení s druhým grafémem (srv. Sgall, 1994, s. 171), ale totéž by pak bylo možné říci i o částech grafémů. Kromě toho jsou i jiné případy, kdy písemná jednotka někdy nějaké jazykové jednotce odpovídá, a jindy ne – např. ⟨d⟩ ve slově ⟨dcera⟩; spousta takových případů je v pravopise francouzském.

³Ve starším, ale obsahově v podstatě stejném článku s definicí grafému D. Meletis říká, že grafém musí odpovídat nějaké jednotce ve všech kontextech, kde se ho používá (2019, s. 11). V knize, kterou tu cituji, to už výslovně neříká, ale ani tuto podmínku výslovně neoslazuje (2020, s. 94).

Druhou podmínku bych tedy oslabil tak, že grafém odpovídá nějaké jednotce *typicky* (srv. Sgall, 1994, s. 171). Obdobně i morfémy, nejmenší jednotky nesoucí význam spojený s nějakou podobou, někdy nějaký jasný význam nemají, např. předpona *z-* ve slově *z-pěv* (srv. Bazell, 1956, s. 45–46).

Třetí podmínka má ještě jeden problém. Podle D. Meletise je minimální i složená jednotka vyhovující první a druhé podmínce, ve které aspoň jedna složka není samostatným grafémem, a jako příklad uvádí německé ⟨qu⟩ a ⟨ch⟩, kde nejsou samostatnými grafémy |q| a |c| (2019, s. 96). To však znamená, že je minimální i jakýkoliv delší řetěz, který |q| nebo |c| obsahuje, nebo přinejmenším jakýkoliv takový, který odpovídá jednomu morfému nebo slovu, tj. jedné jednotce. Napadají mě dvě možnosti, jak tuto podmínku opravit:

- 1) buď ji jen zpřesnit tak, že není možné odebrat žádnou složku, která už je grafémem, aniž tím zbývající část přestane splňovat první a druhou podmínku,
- 2) anebo ji zesílit tak, že grafém nesmí obsahovat ani jednu složku, která by už byla samostatným grafémem.

Co je lepší, nedovedu posoudit. Druhá možnost by měla obdobu v morfematické rovině: v ní také mohou být vyčleňovány tzv. zbytkové morfémy jako ty, které zbudou po vyčlenění jasných morfémů okolních (např. *mal-in-a* podle *ostruž-in-a*, *jeřab-in-a*), nebo rozdělovány úseky, které nejsou vnímány jako členěné (např. *do-vol-it* podle *s-vol-it*, *vol-ba*) (Slavičková, 1975, s. 27).

Mohlo by se zdát, že i v původní podobě má podmínka minimálnosti ještě jeden daleko vážnější problém, totiž že rozsekne např. ⟨d⟩ na ⟨c⟩ a ⟨l⟩. Ale na to je prostá odpověď: spojení těchto dvou grafémů vypadá jinak, srv. ⟨do⟩ – ⟨clo⟩.

1.4 Pojetí grafému v mé práci

I když má Meletisova definice problémy, jak jsem v předchozím oddíle ukázal, rozhodl jsem se v této práci použít s několika úpravami ji – je všeobecná a vyzkoušená na různých druzích písma (Meletis, 2020, s. 92–104), dává myslím přesný návod, jak grafémy vyčleňovat, a přitom pro českou písemnou soustavu nevede ke zvlášť nečekané množině grafémů (snad s výjimkou protikladu grafémů velkých a malých).

Jako **grafém** tedy označuji jednotku, která:

- 1) má schopnost rozlišovat význam,

- 2) typicky odpovídá jazykové jednotce (nebo řetězu jazykových jednotek)
a
- 3) je minimální, tj. nesmí se celá skládat z jednotek, které jsou samy grafémy.

Protože se zabývám jen pravopisem slov, neberu v druhé podmínce ohled na interpunkci. Třetí podmínku nijak neměním, protože toho pro českou písemnou soustavu myslím není potřeba.

1.5 České grafémy

V české písemné soustavě jsou tedy tyto grafémy:

- samohláskové: ⟨a⟩, ⟨á⟩, ⟨e⟩, ⟨é⟩, ⟨ě⟩, ⟨i⟩, ⟨í⟩, ⟨o⟩, ⟨ó⟩, ⟨u⟩, ⟨ú⟩, ⟨ů⟩, ⟨y⟩ a ⟨ý⟩ a odpovídající velké grafémy (kromě ⟨ě⟩ a ⟨ů⟩);
- souhláskové: ⟨b⟩, ⟨c⟩, ⟨č⟩, ⟨d⟩, ⟨ď⟩, ⟨f⟩, ⟨g⟩, ⟨h⟩, ⟨j⟩, ⟨k⟩, ⟨l⟩, ⟨m⟩, ⟨n⟩, ⟨ň⟩, ⟨p⟩, ⟨r⟩, ⟨ř⟩, ⟨s⟩, ⟨š⟩, ⟨t⟩, ⟨ť⟩, ⟨v⟩, ⟨x⟩, ⟨z⟩ a ⟨ž⟩ a odpovídající velké grafémy.

1.5.1 Psací a tiskací podoby

Psací a tiskací podoby jsou alografy, protože odpovídají téže jednotce (nebo týmž jednotkám) a nemají rozlišovací schopnost (v jednom textu jsou typicky jenom jedny).

1.5.2 Velké a malé grafémy

Velká a malá písmena jsou zvláštními grafémy, protože sice odpovídají téže jednotce, ale mají rozlišovací schopnost (nejsou ani komplementárně distribuované, ani volně zaměnitelné), srv. ⟨tábor⟩ – ⟨Tábor⟩, ⟨Vrací se z tábora.⟩ – ⟨Vrací se z Tábora.⟩; a také ⟨nato⟩ – ⟨NATO⟩, ⟨SaS⟩ – ⟨SAS⟩. Odpovídající velký grafém nemá jen ⟨ů⟩ a ⟨ě⟩, protože nemohou stát na začátku slova.

Protiklad velkých a malých grafémů se neutralizuje na začátku věty nebo při psaní velkými písmeny.

1.5.3 Diakritika

Diakritika nejsou samostatnými grafémy, protože neodpovídají žádné jednotce a jsou závislá na písemné jednotce, se kterou obsazují stejnou pozici

(háček ve spojeních ⟨bě⟩, ⟨pě⟩, ⟨vě⟩, ⟨fě⟩, ⟨mě⟩ odpovídá fonému /j/ nebo /ň/, ale sám o sobě nemá rozlišovací schopnost, viz odd. 1.3.2).

Toto pojetí odpovídá i Lockwoodovu návrhu, aby byly grafémy vyčleňovány na nejnižší úrovni, která má systematický vztah k jazyku. I když totiž rozdíl mezi jednotkami odpovídajícími diakritizovaným a prostým grafémům většinou odpovídá změně distinktivního rysu (Vachek, 1933, s. 296–300), k většině distinktivních rysů žádná písemná jednotka jasný vztah nemá (srv. Čadil, 1993, s. 11).⁴

Kdyby se však ukázalo, že je přece jen lepší diakritika považovat za samostatné grafémy, nic zásadního by se na mé práci nemuselo měnit: stačilo by grafém nahradit jiným slovem, např. písmeno, pro jednotku, která je buďto základním grafémem, nebo spojením grafému základního a diakritického.

1.5.4 Grafémy ⟨ú⟩ a ⟨ů⟩

⟨ú⟩ a ⟨ů⟩ jsou zvláštní grafémy, protože mají rozlišovací schopnost: nejsou ani volně zaměnitelné, ani komplementárně distribuované. Existují i minimální páry ⟨kůra⟩ – ⟨kúra⟩ a ⟨cukrů⟩ – ⟨cukrú⟩, ale ty možná nejsou úplně přesvědčivé, protože v prvním je jedním členem přejaté slovo a v druhém citoslovce; jasný by byl pár ⟨odůvodnit⟩ – ⟨odúvodnit⟩ (něco jako *odvodnit*, ale s úvodem místo vody), ale u něho je zase jiný problém, a to ten, že druhé slovo neexistuje. Ale i kdyby podoby ⟨kúra⟩ a ⟨cukrú⟩ neexistovaly – a v roce 1942, kdy J. Vachek psal, že [ú] a [ů] realizují grafém ⟨ū⟩, protože je „rozdíl mezi nimi významově nezávažný“ (1942, s. 265), opravdu počestěná podoba ⟨kúra⟩ ještě neexistovala (nebo aspoň nebyla v PČP) –, na podstatě rozdílu mezi těmito jednotkami by se nic nezměnilo.

1.5.5 Spřežky

Spřežky ⟨ch⟩, ⟨dz⟩, ⟨dž⟩, ⟨ou⟩, ⟨au⟩ a ⟨eu⟩ nejsou zvláštními grafémy, protože samostatnými grafémy jsou už jejich složky. To, že v těchto spojeních tyto složky neodpovídají žádné jednotce, nevadí, protože stačí, aby nějaké jednotce odpovídaly typicky. (Navíc u všech spřežek kromě ⟨ch⟩ by vlastně bylo možné říci, že jejich složky odpovídají složkám odpovídajících afrikát, resp. dvojhlásek, srv. jejich složené znaky v IPA.)

⁴Beatrice Primusová nachází vztahy mezi některými fonologickými rysy a rysy písmen (tj. ne jen diakritiky) v latince – ale jde jen o rysy písmen, ne přímo jejich konkrétní části (Primus, 2004).

Seznam literatury

- Bazell, C. E. (1956). The grapheme. *Litera*, 43–46.
- Beneš, M. (2013). Grafémika a česká grafická soustava. In *Studie k moderní mluvnici češtiny. 5, K české fonetice a pravopisu* (s. 122–138). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Čadil, J. (1993). Psaný jazyk, grafémy, psané texty. *Slovo a slovesnost*, 9–17.
- Daniels, P. T. (2017). Writing Systems. In *The Handbook of Linguistics* (s. 75–94). Wiley-Blackwell.
- Erhart, A. (1990). *Základy jazykovědy* (s. 169–176). Státní pedagogické nakladatelství.
- Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2018). *An Introduction to Language*. Cengage Learning.
- Kohrt, M. (1986). The term ‚grapheme‘ in the history and theory of linguistics. *New Trends in Graphemics and Orthography*, 80–96.
- Lockwood, D. G. (2001). Phoneme and grapheme: How parallel can they be? *LACUS Forum*, 307–316.
- Meletis, D. (2019). The grapheme as a universal basic unit of writing. *Writing Systems Research*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17586801.2019.1697412>
- Meletis, D. (2020). *The Nature of Writing*. Fluxus Editions.
- Primus, B. (2004). A Featural Analysis of the Modern Roman Alphabet. *Written Language & Literacy*, 235–274.
- Sgall, P. (1994). Lingvistický pohled na český pravopis. *Slovo a slovesnost*, 168–177, 270–286.
- Slavíčková, E. (1975). *Retrográdní morfematický slovník češtiny*. Academia.
- Šefčík, O. (2011). K základním pojmům grafémiky. In *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)* (s. 30–39). Host; Masarykova Univerzita.
- Šefčík, O. (2017). Graf. In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/GRAF>
- Uličný, O. (2013). K příznakovým grafickým a výslovnostním rysům současné češtiny. In *Studie k moderní mluvnici češtiny. 5, K české fonetice a pravopisu* (s. 144–157). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Uličný, O. (2013). K příznakovým grafickým a výslovnostním rysům současné češtiny. In *Studie k moderní mluvnici češtiny. 5, K české fonetice a pravopisu* (s. 144–157). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Uličný, O. (2015). K teorii českého pravopisu. In *Preliminária k moderní mluvnici češtiny* (s. 267–272). Univerzita Palackého v Olomouci. <https://www.czechency.org/slovník/GRAF>

- [//sites.google.com/site/mluvnicecestiny/publikacni-vystupy](https://sites.google.com/site/mluvnicecestiny/publikacni-vystupy)
- Uličný, O. (2018). Subsystem českých grafémů a principy českého pravopisu. *Slavia*, 373–381.
- Vachek, J. (1933). Český pravopis a struktura češtiny. *Listy filologické*, 287–319.
- Vachek, J. (1942). Psaný jazyk a pravopis. In *Čtení o jazyce a poesii* (s. 229–306). Družstevní práce.
- Vachek, J. (1964). Diskuse o pravopise. K obecným otázkám pravopisu a psané normy jazyka. *Slovo a slovesnost*, 117–126.